

Ясиын ҚҰМАРҰЛЫ

## КӨШПЕЛІЛЕР ЖӘНЕ ҚЫТАЙДЫҢ ОРТА ЖАЗЫҚ ЖЫЛҚЫ МӘДЕНИЕТІ

*В статье говорится о влиянии культуры коневодства кочевников Евразии на культуру Средней равнины древнего Китая, откуда мы видим неясные стороны культуры коневодства у кочевников, особенно у тюркских кочевников.*

*Makalede Avrasya göçmenleri at kültürünün eski zamanlardaki Çin'in Orta düzündeki kültüre olan etkisi söylenmiştir. Ayrıca türk göçmenleri at kültüründeki bu zamana kadar bilinmeyen detayları görmek mümkündür.*

Евразия (Eurasia) даласы – шығысы һинган тауларынан басталып, батысы Дунай дариясына тірелетін, солтүстік ендік 38-55 градус аралығындағы Алтай тауын орталық етіп, шығыс және батыс бөлікке бөлінетін, ұзындығы он мың, ені бес мың шақырымнан асатын жанға жайлы, пұрайлы қоңыржай алқап. Бұл ғылымда адамзат және адамзат мәдениеті пайда болған өңірлердің бірі саналады. Адамзат мәдениетіндегі ең бір ғажайып, дәуір бөлгіш жаңалық жылқының қолда үйретілуі мен арбаның ташқырлануы дәл осы Евразия даласының Қазақ сахарасында болды.

Көшпелілер мәдениетін тағы бір қырынан салыстырмалы түрде жылқы мәдениеті деп айтуға да болады. Өйткені жылқы көшпелілер өмірінің бір бөлегі іспетті. Жылқы көшпелілердің табыну нысанасы, ардақтау нышаны, ләззат көзі, эстетикалық қайнары, мінсе көлігі, қиналса серігі, шаттанса сауығы, шөлдесе сусыны, ашықса азығы, тіріде қанат-құйрығы, өлгенде тұлы, жолдасы, сән-салтанат, айбаттың белгісі, күш сынасар қаруы, махаббаттың дәнекері, қайғы-шерді сейілтүші болғаны баршаға аян. Қысқасы, көшпелілер өмірі – ат жалындағы өмір, жылқымен тағдырлас өмір.

Евразия көшпелілерінің өмірінің, шаруашылығының, қоғамдық қимылдарының көп бөлігінің жылқымен байланысты болғандығын Батыста Геродоттың, Қиыр Шығыста Сымашияның және басқа да арғы заман тарихшыларының жазып қалдырған тарихи деректерінен байқауға болады. Ал, бұндай дәріштеулер соңғы заман авторларының аузынан тіпті де жиі ұшырайды.

Тарихи деректерге қарағанда, терістік көшпелілерінің арғы аталары сақтар және басқаларда ең негізгі мал жылқы, ең басты азығы жылқы еті мен жылқы сүті (қымыз) болған. Геродот (б.з.б. 5 ғ. орталарында жасаған) Каспийдің шығысындағы байырғы Сақ тайпалары Сарматтар мен Скифтер туралы, олардың ірі қара мал бағуға, әсіресе жылқы өсіруге ерекше мән бергендігін, Скифтердің бүтін тіршілігі жылқымен байланысты болағандығын жазады. Көптеген байырғы Евразия этностары сүт ішкенімен, ол басты азық орында тұрмаған, ал Сарматтар мен Скифтер сүтті басты азық еткен. Сүт болғанда да бие сүтін ең негізгі азық ретінде тұтынған [1]. Ал,

шығыста байырғы Ғұндар туралы: «...жасөспірімдері құс, тышқан дәлдеп садақ атуды үйренеді, ...жігіт-желеңі шетінен садақ асынып атты сарбаз болады...» десе [2], Үйсіндер туралы оның жылқылы ел екендігін, байларында 4-5 мыңға дейін жылқы болатындығын баяндайды [3]. Геродоттан 12 ғасыр кейінгі сол сақтардың ұрпағы – қышпақтардың малының ішінде жылқысының мыңғырып өсетіндігін, басты тағамның қымыз болғандығын, қымыздың көптігі жылқының көптігінен екенін, кейбір байларда 10 мың бас жылқы болғанын Дешті Қышпақ даласында болған басқа авторлар да жазады [4].

Сол көшпелілердің соңғы ұрпақтары қазақ ұлты туралы қазақ жеріне сүргінге айдалған поляк төңкерісшісі Янушлувич «Қазақтар ең алдымен еркекті, содан соң жылқыны, үшінші кезекте әйелді құрметтейді» деп жазса, [5], XIX ғасырда өмір сүрген орыс этнографы К.Н. Калачев «Қазақтар уақытының көп бөлігін ат үстінде өткізеді. Дүниеде олар үшін бұдан артық ештеңе жоқ» деп естелік қалдырады [6].

Қазақ халқының жылқы құмарлығы мен жылқы мәдениетіне берілгендігінің айғағын қазақ мақал-мәтелдері, бата-тілеулері, шешендік сөздері сияқтыларынан да мольнан жолықтыруға болады. Қазақ баталарында: «Алтын ерлі ақ боз ат, астыңда жүріп арысын. Қолаң шапты, қой көзді, таңдап алған бұраң бел, қасыңда жатып қарысын» деген сияқты бата жолдары жолығады. Қазақта Ақтайлақ би Қарауыл Қанай шешеннен: – Ер басыңда бақыт нешеу, кемдік нешеу? – деп сұрағанда, Қанай шешен:

«Астыңдағы атың жүйрік болса – жалғанның пырағы,  
Алғаның жақсы болса – үйің мен қонағыңның тұрағы.  
Балаң жақсы болса – екі көздің шам-шырағы,  
Әкең – асқар, шешен – таудың бұлағы.  
Мінеки, бес бақыт деген осы.  
Атың шабан болса – дүниенің азабы,  
Алғаның жаман болса – өмірдің тозағы,  
Балаң жаман болса – көрінгеннің мазағы.

Мінеки, үш кемдік осы, – деп жауап берген екен. Міне, бұлардың барлығынан біз жылқы малының қазақ ұлтын қамтыған көшпелілер өміріндегі орнының қаншалық маңызды екендігін көре аламыз.

Осыған салыстырмалы түрде, қазіргі біз, ата-бабаларымыздың дүниенің төрт бұрышына жылқы мәдениетін қалай тарқатқанын құнттап зерттеуді былай қойып, сол атадан балаға жалғасқан өз бойымыздағы бұрын-соңды сақталған жылқы мәдениетін де құнттап, егжей-тегжейлі зерттей алған жоқ сияқтымыз. Бұдан өз мәдениетінді өзің жеткілікті танымай тұрып, оның басқаға жасаған әсер-ықпалын қайдан сезінерсің деген ой да келеді. Керісінше, көшпелілердің жылқы мәдениетінің Қытайдың орта жазығына

жасаған әсер-ықпалынан жылқы мәдениетінің арғы сораптарын да зерттеп, зерделей аламыз.

**1. Жылқыны қолға үйрету, азыққа, көлік орнында пайдалану**

Жылқының қолда үйретілуі жөніндегі ең алғашқы дерек Қара теңіздің терістігіндегі Днепр (Dniєr) өзені аңғарындағы орманды даланың б.з.б. 4300 - б.з.б. 3500 жылдар аралығындағы Сренд-Стог (Srend-Stog) мәдениетіне тән Деревка (Derevka) жұртынан байқалған. Енді бірі – Қазақстанның солтүстігіндегі Ботай көне жұртындағы жылқы сүйегінің үйіндісі. Уақыты б.з.б. 3500 жыл айналасы [7]. Бұл екі жұрттың жылқыларын қолда бағылған жылқы деушілер де, жабайы жылқы деушілер де бар. Осыдан басталған жылқы мәдениеті туралы зерттеулердің барлығы жылқының ең алғаш рет қолда үйретілуінен, көлікке пайдаланылуынан бастау алған жылқы мәдениеті әуелі Орта Азия және онымен шектескен терістік, батыс өңірлердегі Сақтардың мекенінде пайда болып, төңіректің төрт бұрышына таралғандығын дәлелдейді.

Адамдар жылқыны қолға үйреткеннен бастап жылқы мәдениеті пайда бола бастады. Ол тұтас адамзат тарихын өзгертті. Адамзатта мәдениеттің түр-тұлғасы ерекше мол болғанымен, жылқы қолда үйретіліп, көлік орнында пайдаланыла бастағаннан-ақ, адамзат мәдениетінің бет-бейнесінде бұрылыс туғызды. Адамзаттың көпші-қоны, жортуыл-жорығы, барыс-келісі, хабар-опшары, қозғалыс аумағы сияқтылардың барлығында өзгеріс болды. Соғыстың көлемі мен соғыс шаршатын аумақ та барынша кеңейді. Информацияның тарайтын аумағы ұлғайды, таралу қарқыны тездеді. Жылқы жай көлік қана болған жоқ, ол жылқы мінген ұлттар мен ұлыстардың рухын ұштады, жігерін шыңдады. Адамзаттың тәуекелшіл, қатаң, қағілез, ширақ, сезгір, қайсар, қажымас, еркін мінез-құлық қалыптастыруына түргі болды. Сондықтан да ат құлағында ойнаған көпшелілер тәуекелшілдікті, қатаңдықты, қағілездікті, ширақтықты, сезгірлікті, қайсарлықты, еркіндікті сүйді, оған құмар болды, одан эстетика қалыптастырды. Жылқы, жылқыға мінген адам жырға қосыла бастады. Терістіктің ат құлағында ойнаған көпшелілері ғана емес, Қытайдың орта жазығындағы бұл көлікке мініп көрмеген егінші тұрғындары да өлең-жырларында жылқыны жиі ауызға алатын болды.

Қытай жеріндегі жылқының ең алғашқы деректерін қазба барысында табылған жылқы сүйектерінен және ең байырғы қытай қиял-ғажап аңыз-ертегілерінен аңғарамыз.

Тарихтан бұрынғы замандардағы Евразия сахарасында жылқы ең әуелі азықтық үшін пайдаланылған. Ал, Қытай жерінде бұндай әуелі азыққа пайдаланылып, онан соң көлікке пайдаланылғанының археологиялық дерегі қазірге дейін жолықпады. Сары өзен алабы бұндай барысты бастан кешірмеген. Қытайда үй жылқысы Шаң дәуірінің соңғы мезгілінде (Шаң дәуірі: б.з.б. XVII ғасырдан б.з.б. XI ғасыр аралығы) тұйықсыз мольнан

пайда болды. Дәл осы дәуірлерге тән археологиялық олжаларда, терістік Қытайдағы Шаң патшалығының соңғы мезгіліндегі астана орны – Хынанның Аняң Ин көне жұртынан және Шанши, Шандоң өлкелерінен тасаттыққа сойылған және көр жолдастыққа көмілген жылқы сүйектері табылды. Жануарлар археологиясымен айналысатын қытай ғалымдары Шаң дәуірінің алғашқы және орта мезгіліне тән көне жұрттардан табылған жануар сүйектеріне зерттеу жасағанда бірде-бір жылқы сүйегі байқалмаған. Қытайдағы ішкі моңғұл өңіріндегі үңгірден көне тас дәуіріне тән бір жылқы сүйегі табылған. Ғалымдар оны азықтыққа пайдаланылған жылқының сүйегі деп қараған [8]. Қытай жерінен табылған жаңа тас дәуірінің жылқы сүйегі тым мардымсыз. Бұлардың басым көбі Сары өзеннің орта және жоғарғы ағарындағы Гансу-чиңхай аумағына шоғырланған. Тарих дамып Лоңшан мәдениеті дәуіріне (Лоңшан <龙山> мәдениеті – Сары өзеннің орта-төменгі ағарларына таралған, жаңа тас дәуірінің ақырғы мезгілдеріне тән, б.з.б. 2900 жылдардан 1900 жылдар аралығындағы мәдениет) жеткенде, жылқы сүйегінің қалдықтары Сары өзеннің төменгі ағарларына дейін таралған. Алайда, бұлардың да саны тым шамалы болған. Сондықтан ғалымдар бұларды да азықтық үшін ауланған жабайы жылқы сүйектері деп бағалады [8].

Сонымен Қытай жеріндегі арғы заманғы жылқы сүйектерінің ташпылығы мен үй жылқысының Шаң дәуірінің соңғы мезгілінде тұйықсыз пайда болып, жедел көбеюі мамандарды Қытайдағы үй жылқысының арғы төркінін батыс терістіктегі далалық өңірлерден іздеуге бастады. Қытай жері қола дәуіріне аяқ басқаннан кейінгі заманға тәуелді жылқы сүйектерінің деректері және батыс терістіктегі жартылай далалық өңір болған Гансу-чиңхай алаштарынан табылып отырды. Чижиа (齐家: б.з.б. 2000 жылдардан басталады) мәдениетіне тәуелді бірнеше жұрттан үй жылқысының сүйегі табылды. Одан сәл кейінгі Сыба (四霸) мәдениетінің жұртынан табылған жылқы сүйектері көбейе түсті. Сыба мәдениетіне тән көне жұрттардан көр жолдасқа қоса көмген қой, сиыр сүйектері молынан табылды. Бұл Сыба мәдениетінде мал шаруашылығының дамығандығынан, көлік жылқысының барлығынан дерек береді. Ал, Чижиа мәдениетіне тән Хуошаугу (火烧沟) мәдениет жұртында жылқыны көр жолдасқа қоса көму құбылысы байқалды. Бұл Евразия жылқы мәдениетінің Қытай жеріне ене бастағандығы еді. Бұл арада айрықша атап өтуге татитыны – осы алғашқы үй жылқысы мен жылқы мәдениетінің деректері байқалған Чижиа, Сыба мәдениеттері мен батыс терістіктегі Евразия далалық көпшелілері мәдениетінің байланысы. Ғылыми зерттеулердің нәтижесі Евразия дала мәдениетін орта жазыққа жеткізген дәнекер мәдениеттердің дәл осы арысы Яншау (仰韶) мәдениетінен бері қарайғы, Чижиа, Сыба және басқа да аттармен аталған батыс терістік

мәдениеттері екендігін дәлелдейді. Қытай жеріне батыс терістік Евразия даласынан келген алғашқы қола бұйымы және қолашылық өнері, алғашқы бидай, алғашқы терістіктің реңді гремикасы, алғашқы жылқы жегілген арба, алғашқы көлік жылқысы, алғашқы бейнелі жазу сияқтылардың барлығы дәл осы өңірдегі, осы мәдениет жұрттарынан байқалып отыр. Осы мәдениеттердің ұзын ырға басы б.з.б. 2000 жылдықтың бастарына тура келеді. Демек осыдан 4 мың жыл ілгері батыс терістіктен келген атты-арбалы Сақ тайпалары Қытайдың батыс терістігінен орта жазығына дейін сұғынып кірген. Сары өзен мәдениетінің алғашқы алауын жаққан.

D.A.Black қатарлылардың зерттеуінше, тарихтан бұрынғы Гансу өңіріндегі адам бас сүйегін одан да орта жазыққа сұғынған Уйхы өзені (渭河) мен Яңшау мәдениетінің адамдарымен салыстырғанда Гансудан табылған адам бас сүйектерінің түрқы үнді-европа типіне өте жақын екендігін көрсетеді. Бұл тарихтан бұрын Гансу өңіріне үнді-европа нәсілділердің келгендігін ұғындырады [9].

Америка қарастылығындағы қытай қандас әйгілі археолог Жаң Гуаңжы: «Хыпи дәлізіндегі б.з.б.-ғы сан ғасыр бұрынғы мәдениет қалдықтары – Нүкістер мен Үйсіндердің тарихтан бұрынғы мәдениетін зерттеудің ең маңызды материалы. Егер бұл ұлыстардың Сыба немесе Шажин (沙井) мәдениетімен тікелей байланысы бар болса, сондай-ақ Нүкістер мен Үйсіндердің этникалық төркіні батыстағы Кавказдықтарға жуық болатын болса, онда бұл Сыба мәдениетінің төркіні мен Чижия мәдениетінің ұлттық тегімен байланысын анықтауда аса маңызды дерекпен қамдайды» дейді [10].

Үнді ғалымы А.К. Нарайн (A. K. Narain) «Тарихтағы ең алғашқы үнді-европалықтар» атты еңбегінде, Тохарлар мен Нүкістерді (月氏) алғаш қытай жеріне тараған деп қарайды. Ол Қытайдағы Чижия мәдениеті, тіпті, Яңшау мәдениеті уәкілдік еткен мәдениет дәл Тохарлардың «ең алғашқы» мәдениеті, тохарлар сырттан келген «жат жұрттықтар» емес, қайта сол жердің жергілікті тұрғыны. Ол одан да арыға барып, үнді-европа тілділер Қытайдан тараған болса керек, тохарлар сол «ең алғашқы» үнді-европа тілділердің бір тармағы ретінде, ата мекенінен ең ақырғы көшкендер болуы мүмкін. Тохарлармен төркіндес «ең алғашқы» үнді-европалықтардан Hittites мен Кентұм (centum) тіл тобындағылар болып, олар осы өңірден осыдан бес, төрт мың жылдар бұрын батысқа қоныс аударған болуы мүмкін, яғни тохарлар – Нүкістердің, тіпті, тұтас үнді-европа тілділердің ата жұрты Қытайдың терістігі деп қарайды.

Ғалымдар зерттеу арқылы тарихтан бұрынғы тарихи аңыздағы айдаһар жеккен (ат жеккен) арбалы Хуаңди ұлысының көшіп-қонып жүрген аумағы Уйшүй өзенінің терістігі, Шаншидің (陝西) орталық бөлегі және Гансу аумағы деп тұжырымдайды. Бұл дәл Қытайда ең алдымен қола мәдениеті пайда болған Чижия мәдениеті өңірі. Сондықтан мамандар Чижия мәдениеті аңыздағы Хуаңди ұлысымен сәйкес келеді деп қарайды [11].

Қытайдың батыс терістігінде көпшелі мал шаруашылығымен шұғылданған Хуаңди тайпасы алғашында Шуанюан (軒轅) деп те аталған. «Тау-теңіз шежіресі · Ішкі құрылық батыс баянында»: «Шуанюан елі, ... адам басты, жылан денелі» деп жазылады [12]. Хуаңдиді білдіретін Шуанюанның қытайша жазылуы 軒轅 болып, оның екі әріші де арбаны білдіретін 车 қосымшасымен қосылып жасалған. Бұның алдыңғысы: 軒 – биік деген мағынаны, соңғысы: 轅 – арба дөртесі. Демек бұл жеке-жеке мағыналағанда *биік арба дөртесі* деген мағына шығады. Бұл бір жағынан биік арба дегенді білдіреді. Сақтар – арбамен көпші жүретін халық. Тарихи аңыздарда баяндалуынша, Хуаңди Тайшан (泰山) тауынан (Сарыөзен бойына) айдаһар жегілген арбаға отырып, алдынан бөрі жол бастап, артынан аруақ қолдап, қорғап келеді (Ханфыйзі) [13]. Бұл Хуаңди тайпасы Қытайдың орта жазығына батыс терістіктен келген сақтар дегенді одан ары растай түседі. Алғашқы арба жасағандар, жылқыны қолға үйретіп, арбаға жеккендер (қытайтанушы ғалымдарда ұлуды жылқымен байланыстырушылар да көп), бөрі иесі қолдап, қорғайды, аруақ қолдап, қорғайды деп сенгендер де терістік көпшелілері екендігі тарихтан азын-аулақ хабары бар адамдардың барлығына белгілі.

Қытай тарихында Хуаңди мен Яндиден (Янди – Хуаңдиден бұрынғы орта жазықта егін шаруашылығымен айналысқан тайпа көсемі) қалса, басты орында тұратын тағы бір маңызды кейіпкер – Чью (蚩尤). Чьюң аңыздарда көбінде кейінгі тарихтарда суреттелген терістік көпшелілері ғұндар сияқты «жауыз» түрінде жолығады. «Заман әділетінде» «Айдаһар балықты өзен сызбасынан» (龙鱼河图) нақыл алып «Чьюң ағайынды сексен бір, олар хайуан денелі, адам сөзді, қола бас, темір иық болыпты, құм жейді екен, әскери қару-жарақ жасап, аспан астын тітірентеді, төңірегін рақымсыз қырып-жояды» делінеді [14]. Батыс Азиядан терістік Африкаға дейінгі өңірлерде де ерте заман адамдары адам басты жануар денелі адамдар туралы аңыздар таратады, сурет салып, мүсіндер ояды. Ғалымдар бұларды осы өңірдің адамдары жылқы мінген терістік көпшелілерін алғаш көргенде шығарған қиял-ғажайып деп тұжырымдайды. Ендеше, жоғардағы Чью туралы аңыз да осыған ұқсайды. «Хайуан денелі, адам сөзді, қола бас, темір иық» – астына жылқы мінген, басына дулыға, үстіне сауыт киген байырғы сақтардың жауынгері. Олардың «құм жеуі» – терістікте, құмды далада жасайтындығы. «Әскери қару-жарақ жасап, аспан астын тітірентеді, төңірегін рақымсыз қырып-жояды» делінуі де атам заманнан терістік көпшелілеріне телініп келе жатқан ерекшелік екендігі белгілі. Ал адам бас, хайуан денелі болуы – аттың үстінде жүруі.

Сонымен Қытайдың орға жазығына көлік жылқысы терістік көпшелілері арқылы келді. Ол ғана емес, қытай тіліне жылқы дегенді білдіретін «ма» (𠵹) деген сөз де терістік көпшелілерінен қабылданды.

Жылқының түркі тілдеріндегі аталуы негізінен ұқсас, «ат» немесе «жылқы». Ал, басқа алтай тілді халықтарда басқаша, яғни, моңғұлша «морін», тоңғұсша «мүрін», корей тілінде «мал», жапонша «ұма», осы сөзді алтай тілдерінен қабылдаған қытай тілінде арғы заманғы айтылымы «муаг» (𠵹 -- mwäg), қазіргі ортақ тілдегі айтылымы – ма. Ғалымдар Шығыс Азиядағы осы халықтардың жылқыны (атты) атауының байырғы Орта Азиядағы үнді-европа, орал, енисей тілдері және түркі тілдеріндегіге ұқсамауы, бұлардың өзіндік төркінге және мәдениет көрінісіне ие екендігін аңғартады деп қарайды, сондай-ақ осы арқылы жылқының қолда үйретілуі мен көлікке пайдаланылуының Шығыс Азияға қалай келгендігін түсіндіруге ұрынады.

Түркі тілдерінде жалшы көріністік жақтан жылқы атауы моңғұл, тоңғұс, корей, жапон, қытай тілдеріндегіге (морін/мүрін/мал/ұма/mwäg/ма) жақын болмағанымен, жылқыны басқа алтай тілдерімен төркіндес атайтын Корейлер «мал» десе, түркі халықтары жылқы, сиыр, түйе, қой (ешкі) – төрт түлікті қосып жалшы «мал» деп атайды. Моңғұлдар малды да, жануарды да «мал» дейді. Бұл да кездейсоқ құбылыс болмаса керек.

## 2. Жылқыны арбаға жегу және мініске міну

Жылқының б. з. б. 2 мың жылдықтың бастарында арбаға жегілгендігі жайындағы археологиялық дерек жеткілікті. Бұған Қазақстанның солтүстігіндегі Тобыл өзені аңғарынан байқалған Сынтапта мәдениет жұрты дәлел. Сынтапта мәдениетінің мезгілі б. з. б. 2200ж. - б. з. б. 1800ж. аралығы деп тұрақтандырылған [7, 64-66]. Қазіргі археологиялық деректерге қарағанда, жылқы әуелі арбаға жегілген, кейін біртіндеп мініске пайдаланылған. Сондықтан әуелі арбаға қатысты, одан мініске қатысты ат әбзелдері (ер-тоқым) жарыққа шыққан.

**Арба:** Көпшелілер Сарыөзен бойына тек жылқының өзін ғана алып келген жоқ, қайта алғашқы жылқы арбаға жегіліп, арбамен бірге келді. Аңызда айтылатын «Айдаһар жеккен арбаға отырып, алдында бөрі жол бастап, соңынан аруақ ілесіп келетін» Хуанди, дәл жылқы жеккен арбаға отырып, бөріні жол бастаушы тотем, аруақты қолдаушы еткен терістік көпшелілері екендігі белгілі. Ұлуды жылқымен байланыстырушы ғалымдардың да мол екендігін осы еңбектің бірқанша жерінде баяндадық.

Жоғарыда баяндағанымыздай байырғы Қытай мәдениеті атасы Хуандидің тайпасы Шуанюан (軒轅) деп те аталады. Оның «арба дөртесі» мынада екендігін де жоғарыда айттық. «Тау-теңіз шежіресі · Ішкі құрылық батыс баянында»: «Шуанюан елі, ... адам басты, жылан денелі» деп жазылады [12]. Басы адам, денесі жануар деп бейнелеу атқа мінген терістік

көпшелілерін алғаш көрген басқа халықтардың шығарғаны екендігін көптеген ғалымдар баяндап келеді. Сақтар арбамен көшіп жүретін халық болғаны, олар тұрақты жолы бар отырықты қала-қыстақты елдің аралығында емес, кең дала, сайын сахарада еркін көшіп жүретіндіктен арбасының доңғалағы үлкен, дәртесі биік келетіндігі белгілі. Сақтардың кейінгі ұрпақтарынан Қаңлы (康居国: Қаңгу немесе Қаңға елі), Қаңға (高车) тайпаларының атының да арбаға байланысты қойылғандығы көшке белгілі жай. Міне бұл Қытайдың орта жазығындағы арба туралы ең алғашқы аңыз ертегілік және тілдік деректің терістік көпшелілерінен болған Хуаңдимен байланысты екендігін ұғындырады. Ал, бұдан басқа да арбаның археологиялық және тарихи деректері оның орта жазыққа терістіктен келгендігін растайды. Арбаның Қытайдың орта жазығына терістіктегі далалық көпшелілерден келгендігі – қазір ғылымда біршама тұрақты таным қалыптастырған көзқарас. Ғалымдар арба туралы археологиялық қазбалардан, жаргас суреттерінен және тарихи жазбалардан жан-жақты қарастыру, жер шарының жер-жерінен табылған ең байырғы заманғы ат арбаларды өзара салыстыру арқылы, ат арбаның Қытайдың орта жазығына терістіктегі далалық көпшелілерден келгендігін растады. Ал, ат жегілген арба Евразия даласында ең әуелі соғысқа пайдаланылғандығы археологиялық олжалардан да, тарихи жазба деректерден де, жаргас суреттерінен де белгілі жағдай. Сондықтан біз бұл арада арба Қытайдың орта жазығына терістіктен барғандығын ғана емес, қайта, сол дәуірде немесе одан ілгері шаңдармен іргелес отырған терістік көпшелілері арбалы әскер ұстады ма дегенге қызығамыз.

Шаң дәуіріндегі сүйек жазуынан бастап армия қытай жазуында «арбамен» (车) қосылған иероглиф 𨋖 арқылы бейнеленген. Іс жүзінде бұл арбаның сол дәуірдің өзінде-ақ ең басты соғыс қаруы екендігін айғақтайды. Демек, Шаң дәуірінің соңғы кезінде Қытайдың орта жазығында армияның басты қаруы арбаға айналуы, арба мен аттың төркіні келген батыс терістікте ат шеккен арбаның одан көп жылдар бұрын басты соғыс қаруына айналғандығын ұғындырады. Бұндай арбалы жасақтардың суреттері терістіктегі жаргас суреттерінде сонау Каспийден Қиыр Шығыстағы жапон теңізіне дейін жиі ұшырайды.

Шаң дәуірінің соңғы мезгіліндегі сүйек жазуларында ат жегілген арбаның соғысқа пайдаланылуы туралы деректер жолығады. Шаңдардың батыстағы жауы алдымен арбаны соғысқа пайдаланғанын көрсетеді [15, 58].

Кей мамандар Шаң дәуірінің соңғы мезгіліндегі әйгілі әскери қолбасшы Фу хауды (妇好) Шаң дәуіріндегі терістіктегі көпшелі елдің (方国) Шаң патшасы У диңге (武丁) ұзатқан қызы, оның жасауларының бір бөлегі – соғыс арбасы мен қабірінен табылған терістік үлгісіндегі қола бұйымдар деп



қарайды [15, 58]. Шаңдарды аударып тастап, Жоу патшалығын құрған жоулар патшалық құрудан бұрын бір мезет егін шаруашылығынан мал шаруашылығына өтіп, терістік көпшелілерімен бірге жасаған. Осы жоулар құрған патшалықтың орта мезгіліне тәуелді жоулардың бір қола бұйымына (师同鼎) Номдармен (戎) болған бір реткі соғыс баяны ойып түсірілген. Бұл археологиялық олжада жоулардың бірі Шы тоң (师同) атты әскер басы номдарға қуа соққы беріп, қыруар олжа түсіргендігі, оның ішінде төрт атты арба, 20 өгіз арба барлығы жазылған [15, 59]. Американдық Edward Shaughnesy Шаңдардың арбалары, терістік көпшелілерімен тіпті де жақын араласқан Жоулардан келген болуы мүмкін деп қарайды.

Шаңдардың соғыс арбаларында үш адам болған. Оның бірі – арбашы. Бірі – найзашы, енді бірі – садақшы [16].

Қазақстанның солгүстігіндегі Тобыл өзені аңғарынан байқалған Сынтапта мәдениет жұртынан б. з. б. 2200ж. - б. з. б. 1800ж. аралығындағы жауынгерге қоса көмілген екі дөңгелекті арба және жылқының сүйегі табылды [7, 64]. Бұл – қазірге дейінгі дүниедегі табылған тарихы ең ұзақ арба. Орта Азия аумағында пайда болған ат арба осыдан дүниенің төрт бұрышына таралған. Терістік сахарасынан арбаға қатысты ерте заман жаргас суреттері молынан жолығады. Тарымның шығыс терістігіндегі Құмыл өңірінен б. з. б. 1200 жыл шамасына тура келетін арба дөңгелегі байқалған. Бұл орта жазықтағы шаңдардың қабірінен табылған арбалармен уақыты жағынан қарайлас келеді. Ішкі моңғұлдың Чыфың ауданынан (赤峰) Шияжиядан) жоғарғы қабат мәдениетіне (б. з. б. 1000ж - б. з. б. 300ж) тән сүйекке ойылған арбаның көрінісі байқалды [17, 45].

Жоғарыда баяндалғандай, Америка Хавер университетінің докторы Хубо Орта Азияның бактерия-маржиная мәдениет тобы мен Қытайдың батыс терістігіндегі Чижия мәдениеті Андронов мәдениеті арқылы байланысқан, Шинжияның қола мәдениеті Андронов мәдениетінің орта және соңғы мезгілімен байланысты. Қола құралдары ғана емес, Шинжиядан Андронов мәдениетінің керамикалары да байқалады. Андронов мәдениетінде үй жылқысы және арба болған. Бұл Чижия мәдениеті арқылы орта жазыққа жеткен, Қытайдың қола мәдениеті бесіктерінің бірі Ырлиту (二里头) мәдениетіне әсер жасаған деп қарайды [17, 55].

**Жылқыны мініске пайдалану.** Әдетте Қытайдың орта жазығында жылқы жауласқан бектіктер заманынан кейін (б. з. б. 475 жылдардан кейін) мініске пайдаланылған деп қаралады [18]. Бұл дәуірлерде орта жазықтың терістік жарым шенберін ат-көлікті көпшелілер орап жатқан, оның үстіне Шаңдардың өзі де мал шаруашылығы мен аңшылықты басты кәсіп еткен ел екендігін жоғарыда атап өткен болатынбыз. Десе де, орта жазық жерінде жауласқан бектіктер заманына дейін жылқы тек арбаға ғана жегілген, арбалы

әскер болған да, атты әскер болмаған. Жауласқан бектіктер заманынан кейінгі Жау Улиң Уаң кезінде (б.з.б. 325 ж. – б.з.б. 300 ж.) Фулардан (Фулар – байырғы терістік көшпелілерінің жалшы атауы) Фуларша киініп (Фулардан атқа мінуге ебедейлі шолақ тон, ауы бігеу шалбар, нәлілі тері етік, т. б. қабылдаған), атты жасақ құруды үйренеді [19]. Бұл дәуірде ағаш ер де, үзеңгі де болмаған. Ол кезде орта жазықта жылқы ерекше құнды болған. Батыс Жоу патшалығы дәуірінде (б.з.б. XI ғ.–б.з.б. 771ж.) бір жылқы мен бір орам жібек бес құлға алмастырылған. Терістіктегі Ғұндар жасақтарын жылқының түрі-түсіне қарай шешке орналастырған жылқы молшылығы кезінде [20]. Орта жазықта мініс жылқысы болғанымен саны өте аз болған. Лиу баң Хан патшалығының патшасы болған кезде (б. з. б. 206ж.) арбаға жегетін бірыңғай түсті төрт ат табылмаған, би, бек, уәзірлер өгіз арбаға отырған [21].

Хан Уди заманында (б. з. б. 140 ж.) барып Қиыр Батыстағы Үйсін, Дад-уан елдерінен батыс сәйгүліктері үйір-үйірімен айдап әкелінген [22]. Жылқыны білдіретін «shwag» қытай тіліне алтай тілдеріндегі «мөріннен» қабылданғандығы жоғарыда айтылған-ды, бұл ғалымдар дәлелдеген жағдай. Жылқы мінуге, жылқының көбеюі орта жазық әскери істеріне зор әсер жасады.

Шаң дәуіріндегі Сүйек жазуынан да терістік көшпелілерінен ат алып келу туралы баяндар жолығады [23]. Ал, тарихи деректерден, Чиндердің қосыны негізінен атты жасақ болғандығы, Чиндерді талқандап әкімият құрған Хан патшалығы Чиндер сияқты терістік көшпелілерінің әскери мәдениетін толық қабылдай алмағандығы, алғашында атты жасақ құруға сәл қарап, арбалы және жаяу әскер ұстағандығы байқалады [24].

Жылқыны мінуге Орта Азиядан дүниенің көптеген мәдениет ошақтарына таралғанымен, дүниенің қайсыбір аумағында болмасын, атты әскер (арбалы емес, атқа мінген) аздап бар болғанымен, негізгі қосын болмаған. Негізгі қосын арбалы әскер, жаяу әскер болған. Атты жасақтың негізгі әскери қосынға айналуы терістіктегі Сақтар мен Ғұндардың атты қосындары Евразияны зіл-залаға келтірген заманнан басталды. Сол сияқты Қытайдың орта жазығы әуелі көшпелілерден жылқыны, жылқыны арбаға жегуді, жылқы мінуді қабылдады, онан соң атты арбалы армия, салт атты армия құруды үйренді. Атты, арбалы және салт атты армия құруды ғана емес, арба, ат әбзелдерінен тартып, тұтас атты армияға қажетті қару-жарақтарға дейін терістік көшпелілерінен қабылдады немесе соған сәйкестендіріп отырды.

Жалпы алғанда терістік көшпелілерінен жылқы және жылқы мәдениетін қабылдау Қытайдың орта жазық әскери істеріне төңкерістік бұрылыс ала келді. Тек осындай болғандықтан ғана Қытай әскери мәдениетін дамытты, ел қуатын күдіреттендірді.

#### ӘДЕБИЕТТЕР

1. Herodotus, op. cit., 4, 2
2. 史记110卷, 匈奴传.
3. 汉书·乌孙传.

4. Шығыс қағанынан шыққан алғашқы төрт қағанның тарихы, 1824 ж. 274-бет.
5. Янушлович, 1979, 191, б.
6. Калачев, 1860, 292, б.
7. Уаң хайчың: «Қытай ат арбасының төркіні», Евразия ғылыми журналы, №3, 64- 66б.
8. 郭物: 《国之大事 — 中国古代战车战马》, 四川人民出版社, 2004年。
9. 郭物: 《国之大事 — 中国古代战车战马》, 四川人民出版社, 2004年。
10. 徐文堪: 《吐火罗人的起源研究》, 昆仑出版社, 2005年, 北京, 32页。
11. 张光直: 考古学上所见的汉代以前的西北, 《中央研究院历史语言研究所集刊》, 第2本第1分, 1970年, 96页。
12. 叶茜: 《中华民族的文化与性格》, 民族出版社, 2006年, 北京, 11页。
13. 山海经·海内西经。
14. 韩非子·十过。
15. 世纪正义。
16. Уаң хайчың: «Қытай ат арбасының төркіні», Евразия ғылыми журналы, №3, 64- 66б.
17. 山海经·海内西经。
18. 郭物: 《国之大事 — 中国古代战车战马》, 四川人民出版社, 2004年, 58页。
19. 郭物: 《国之大事 — 中国古代战车战马》, 四川人民出版社, 2004年, 58页。
20. 郭物: 《国之大事 — 中国古代战车战马》, 四川人民出版社, 2004年, 59页。
21. 张光直: 《商文明》, 辽宁教育出版社, 2002年, 186页。
22. Уаң хайчың: «Қытай ат арбасының төркіні», Евразия ғылыми журналы, №3, 64-б.
23. 郭物: 《国之大事 — 中国古代战车战马》, 四川人民出版社, 2004年, 45页。
24. 郭物: 《国之大事 — 中国古代战车战马》, 四川人民出版社, 2004年, 55页。
25. «Чүн сүй лу», «30 чуан. Жау гүң 25 жыл» сияқты тарихи жазбалардан.
26. 汉书94卷, 匈奴传。
27. Ханнама 94-бума, Гүн баяны (1)
28. Таң иезы, Сүйек жазуын қызықты түсіндіру (қытайша), Чүнчин, 2004 жыл.
29. Тарихи жазбалар мен Ханнамадағы қатысты мазмұндардан.
30. 张光直: 《商文明》, 辽宁教育出版社, 2002年, 129页。
31. W·M·麦高文〔美〕著: 《中亚古国史》, 中华书局, 2004年, 136页。

#### REZUME

KUMARULY Y. (Urimzhi)  
INFLUENCE OF NOMADIC HORSE CULTURE ON THE ANCIENT CHINESE  
MIDDLE FLAT CULTURE

The article deals with the influence of nomadic horse culture on the ancient Chinese middle flat culture. Thus there can be seen the old sides of ancient horse culture of nomads especially Turkic nomads.